

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἄρχιμ. Χρυσοστόμου Σαββάτου, *Θεολογική Ὁρολογία καὶ Προβληματική τῆς Πνευματολογίας Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου*, – Ἐναίσιμος ἐπὶ Διδακτορία Διατριβὴ ὑποβληθεῖσα εἰς τὸ Τμήμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἐκδόσεις ΕΠΕΚΤΑΣΗ, Κατερίνη 1997, σχ. 22Χ14 ἐκ., σσ. 256.

Ἡ ὡς ἄνω ἐπὶ Διδακτορία διατριβὴ ἐνεκρίθη ὑπὸ τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατόπιν τῆς θετικῆς εἰσηγήσεως τῆς Τριμελοῦς Εἰσηγητικῆς Ἐπιτροπῆς, ἀποτελουμένης ἐκ τῶν Καθηγητῶν Χαρ. Σωτηροπούλου καὶ Στυλ. Παπαδοπούλου καὶ τοῦ Ἐπικούρου Καθηγητοῦ κ. Νικ. Ξεξάκη.

Ὁ Πανοσιολογιώτατος συγγραφεὺς τῆς Διατριβῆς, ὁ ὁποῖος ἐργάζεται ὡς Γραμματεὺς τοῦ Συνοδικοῦ Γραφείου Σχέσεων μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως, εἶναι γνωστὸς τόσον ἐξ ἄλλων δημοσιευμάτων αὐτοῦ, ὅσον καὶ διὰ τὰς μεταπτυχιακὰς σπουδὰς αὐτοῦ, τὰς ὁποίας ἐπραγματοποίησεν ἐν Ρώμῃ καὶ ἐν Στρασβούργῳ ὡς ἐπὶ τριετίαν ὑπότροφος τῆς «*Comité Catholique pour la Collaboration Culturelle*» τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος Διατριβὴ ἀναφέρεται εἰς τὴν Ὁρολογίαν καὶ τὴν Προβληματικὴν τῆς Πνευματολογίας τοῦ κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα δράσαντος ἐπιφανοῦς πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου (1241-1290), ὅστις διεκρίθη κυρίως διὰ τὴν συμμετοχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Λυῶνος Β' (1274), διὰ τὴν ἀνάμιξιν αὐτοῦ εἰς τὸ λεγόμενον σχίσμα τῶν Ἀρσενιανῶν, διὰ τὴν ἐνεργὸν παρουσίαν του εἰς τὴν Σύνοδον τῶν Βλαχερνῶν Β' (1285) καὶ διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ «*Τόμου*» αὐτῆς. Ὁ κύριος σκοπὸς τῆς Διατριβῆς εἶναι «*ἡ μελέτη τῆς Πνευματολογίας τοῦ Γρηγορίου καὶ συγκριμένως ἢ προσέγγισις, ἀνάλυσις, παρουσίαις, ἐρμηνεία καὶ ὁ συσχετισμὸς αὐτῆς πρὸς τὴν θεολογικὴν παράδοσιν. Οὕτως, ἡ προβληματικὴ τῆς ἐργασίας εἶναι ἐρμηνευτικὴ καὶ κυρίως θεολογικὴ. Καὶ μολοντί δὲν παραθεωρεῖ τὰ ἱστορικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα τῆς περιόδου, μένει ἐκτὸς τοῦ σκοποῦ αὐτῆς ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις αὐτῶν*» (σσ. 7-8).

Μετὰ τὸν Πρόλογον, τὸν Πίνακα Περιεχομένων καὶ τὰς Βραχυγραφίας (σσ. 7-22), ἡ Εἰσαγωγή (σσ. 23-52) παρουσιάζει ἀφ' ἑνὸς τοὺς ἰδεολογικοὺς προβληματισμοὺς καὶ τὰ θεολογικὰ προβλήματα κατὰ τὸν ιβ' καὶ τὸν ιγ' αἰῶνα, ἀφ' ἑτέρου τὴν κριτικὴν τῆς θεολογικῆς σκέψεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ ὑπὸ συγχρόνων ἐρευνητῶν καὶ τρίτον τὰς μέχρι τοῦ Γρηγορίου Β' προσπαθείας ἀντιμετωπίσεως τοῦ ζητήματος τοῦ filioque.

Τὸ Α' κεφ. (σσ. 53-136), ὑπὸ τὸν τίτλον «*Θεολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς Πνευματολογίας τοῦ Γρηγορίου Β'*», ἀναφέρεται ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν διάκρι-

σιν τῶν ὄρων «Θεολογία» καὶ «Οἰκονομία», ἀφ' ἑτέρου εἰς τὰς Ὑποστάσεις ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν Οὐσίαν, ἐξαιρομένου τοῦ ὁμοουσιίου καὶ τοῦ «ιδίου» τῶν Ὑποστάσεων καὶ τρίτον εἰς τὴν μοναρχίαν τοῦ Πατρὸς καὶ τὴν φανέρωσιν τῆς Τριάδος.

Τὸ Β' κεφ. (σσ. 137-228), ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Θεολογικὴ Ὁρολογία τῆς Πνευματολογίας τοῦ Γρηγορίου Β'», ἐξετάζει πρῶτον τὰς περὶ Ἁγίου Πνεύματος χρησιμοπονηθείσας ἐκφράσεις τοῦ Γρηγορίου Β', δεύτερον τὸ περιεχόμενον τῶν θεολογικῶν ὄρων «ἐκπόρευσις», «ὑπαρξιν ἔχειν» καὶ «ὑπάρχειν» καὶ τρίτον τὴν θεολογικὴν ἐρμηνείαν τῆς ἐκφράσεως «αἰδιος δι' Υἱοῦ ἔκλαμψις» καὶ τὴν Προβληματικὴν τῶν προθέσεων («ἐκ» καὶ «διά»).

Ἡ Διατριβὴ καταλείεται διὰ Συμπερασμάτων (σσ. 229-236) καὶ διὰ Βιβλιογραφίας (Πηγῶν καὶ Βοηθημάτων) (σσ. 237-256).

Τὸ σπουδαιότερον συμπέρασμα τῆς ὅλης μελέτης εἶναι ὅτι εἰς τὴν Θεολογίαν τοῦ Γρηγορίου «ἡ ὑπόστασις τοῦ Πατρὸς, ὡς ἡ μόνη ἀρχὴ καὶ αἰτία τῆς ὑποστατικῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ τῆς ὑποστατικῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀποτελεῖ καὶ τὴν βάσιν κοινωνίας καὶ αἰωνίου σχέσεως τῶν θείων προσώπων ἐνδοτριαδικῶς, ὡς καὶ τὴν πρώτην ἀρχὴν καὶ αἰτίαν φανερώσεως ἐν χρόνῳ τοῦ ἔργου αὐτῶν, μέσῳ τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν» (σ. 230). Τὰ πρόσωπα ταῦτα «διακρίνονται ἐκ τοῦ ἰδιαίτερου τρόπου ὑπάρξεως αὐτῶν, δηλαδὴ ἐκ τῶν ὑποστατικῶν αὐτῶν ἰδιωμάτων, ὡς ὁμοούσιοι δὲ ὑποστάσεις κοινωνοῦν ἀλλήλαις αἰωνίως» (σ. 231). Ἐὰν ἡ «Θεολογία» παρουσιάσῃ τὸν Πατέρα ὡς αἰδιον πηγὴν καὶ αἰτίαν τῆς γεννήσεως καὶ ἐκπορεύσεως τῶν δύο θείων ὑποστάσεων καὶ ὡς αἰτίαν τῆς ἐν ἀλλήλαις κοινωνίας αὐτῶν, ἡ «Οἰκονομία» ἀποκαλύπτει ἐν χρόνῳ τόσον τὴν ὑπαρξιν τῶν θείων προσώπων (μέσῳ τῆς Δημιουργίας, τῆς Σαρκώσεως, τῆς Ἐκκλησίας), ὅσον καὶ τὰς αἰδίους τριαδικὰς σχέσεις των, οὐχὶ ὁμως καὶ τὸν ὑποστατικὸν τρόπον ὑπάρξεως αὐτῶν. Τὸ «τέλειον» Ἁγίου Πνεῦμα εἶναι καὶ «συμπληρωτικόν», διότι εἶναι ἀπαραίτητος ἡ παρουσία αὐτοῦ διὰ τὴν τελείαν πραγμάτων τῆς Τριαδικῆς ζωῆς. Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς διδασκαλίας ταύτης τοῦ Γρηγορίου κατανοοῦνται καὶ αἱ λοιπαὶ μνημονευθεῖσαι ἐκφράσεις τῆς Θεολογικῆς Ὁρολογίας τῆς Πνευματολογίας αὐτοῦ. Οὕτω λ.χ. ἐν τῇ ἐκ τῆς πατερικῆς παραδόσεως εἰλημμένη ἐκφράσει «αἰδιος δι' Υἱοῦ ἔκλαμψις», ἡ μὲν λέξις «αἰδιος» συσχετίζεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὴν «Θεολογίαν», ἐνῷ ἡ λέξις «ἔκλαμψις», συσχετίζεται πρὸς τὴν «Οἰκονομίαν». Ὁμοίως ἡ ἐκφρασις «ἐκ Πατρὸς» δηλώνει μόνον τὴν ὑποστατικὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος, ἐνῷ ἡ σύνδεσις αὐτοῦ μὲ τὴν ἐκφρασιν «δι' Υἱοῦ» φανερώνει ἢ τὴν αἰωνίαν σχέσιν τῶν θείων προσώπων ἢ τὴν χρονικὴν φανέρωσιν τοῦ Πνεύματος «δι' Υἱοῦ» (βλ. περισσότερα εἰς τὰς σσ. 229-235).

Ἔσ., κινούμενος ἐπιδεξιῶς εἰς τὸν παραδεδομένον χώρον τῶν καταφατικῶν προσπελάσεων εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ — ἀπροσίτου εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν — ἀποφατικοῦ μυστηρίου τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὑποδεικνύει ὅτι ἡ Πνευματολογία τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου, ὑπερβάσα τὸ ἀντιρρητικὸν σχῆμα τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, κατέστη ὁ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τοῦ ἱ. Φωτίου τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ J. Meyendorff, χωρὶς νὰ ἀπορρίπτῃ τὸ «δι' Υἱοῦ» τοῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, θὰ

ἐδέχετο καὶ τὸν ὄρον «ἐκ τοῦ Υἱοῦ» «ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι δὲν προσβάλλεται ἡ ἔννοια τῆς πατρικῆς μοναρχίας» (σ. 33-34).

Τούτων οὕτως ἐχόντων, εἶναι δεδικοιολογημένη ἡ ἐν κατακλειδί διατύπωσις ὑπὸ τοῦ συγγραφέως π. Χρυσοστόμου Σαββάτου τῆς ἐλπίδος, ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ «πνευματολογικὴ προσέγγισις τῆς ὁρολογίας τοῦ Γρηγορίου Β' τοῦ Κυρίου, διὰ τὸ πρόβλημα τοῦ *filioque*» εἶναι δυνατόν νὰ δώσῃ ὠθησιν «διὰ τὴν διερεῦνησιν ἢ ἐξέτασιν τοῦ ὅλου θέματος, ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ συγχρόνου θεολογικοῦ διαλόγου τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, μὲ τὴν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν, ὅτι διὰ τὴν ὑπέρβασιν τοῦ προβλήματος θὰ ἀκολουθηθοῦν ἡ αὐτὴ μέθοδος καὶ αἱ αὐταὶ ἀρχαί, ὡς ἐτέθησαν αὐταὶ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου καὶ τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πατερικῆς παραδόσεως» (σ. 235).

Ὅθεν ἡ σπουδαιότης τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος Διατριβῆς εἶναι προφανής. Αὕτη, τόσον ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου, ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως εἰδολογικῆς ἢ μορφολογικῆς, δέον νὰ ἐπαινεθῇ διὰ λίαν θετικὰ γνωρίσματα, τὰ ὅποια δὲν ἀπαντῶνται συχνάκις εἰς σημερινὰς ἐπὶ διδαστορίᾳ Διατριβάς. Δειγματοληπτικῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐπισημανθοῦν ἐπιγραμματικῶς καὶ ἀσυνδέτως ὡς τοιαῦτα γνωρίσματα τὰ ἐξῆς: Ἀπουσία περιττῆς ἐκτὸς θέματος ὕλης, ἡ ὅποια οὐδόλως σχετίζεται πρὸς αὐτό· ἐπιτυχῆς διάκρισις τοῦ μνημονευομένου οὐσιώδους καὶ παραλειπομένου ἐπουσιώδους· πλουσιωτάτη οὐσιώδης βιβλιογραφία καὶ ἀξιοποίησις πηγαίου ὕλικου· ἔνταξις προϋπαρχουσῶν ἐπὶ μέρους ἀπόψεων εἰς εὐρύτερας καὶ ὑπερκειμένας ὀδότητας· πολλαί, συχνάκις ἐκτενεῖς, ὑποσημειώσεις, αἱ ὅποια ἀποδεικνύουν καταπληκτικὴν καθ' ὕλην ἐνημέρωσιν τοῦ συγγραφέως καὶ ἀξιοποιοῦν ὕλικὸν ἔχον σχέσιν πρὸς τὰ ἐν τῷ κειμένῳ λεγόμενα καὶ διαφωτίζουν ταῦτα, χωρὶς νὰ διασπᾷ τὴν ὀργανικὴν συνοχὴν τῆς μελέτης· ἐπιτυχῆς χρῆσις τῆς σχετικῆς θεολογικῆς ὁρολογίας· σαφῆς καὶ ἐναργῆς διατύπωσις· κριτικὸς στοχασμὸς καὶ ἀρίστη χρῆσις τῆς ἱστοριογενετικῆς μεθόδου πρὸς παρουσίαισιν τῶν ριζῶν τῆς Πνευματολογίας τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Β' τοῦ Κυρίου καὶ πρὸς ἔνταξιν αὐτῆς —τόσον ὡς αἰτιατοῦ, ὅσον καὶ ὡς ὑπὸ τινος ἐπόψεως αἰτίου— εἰς τὴν ὅλην ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς πνευματολογικῆς παραδόσεως τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας.

Ἡ ὅλη ἐπιμελημένη ἐργασία τῶν Ἐκδόσεων ΕΠΕΚΤΑΣΗ γίνεται πλέον καλαισθητὸς διὰ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐγχρώμου ἐξωφύλλου, τὸ ὅποιον παρουσιάζει σφραγίδα τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Β' τοῦ Κυρίου (1283-1289) καὶ Αὐτόγραφον κώδικα τοῦ ἰδίου.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Στεργίου Τσιάμη, *Ἡ περσικὴ θρησκεία κατὰ τὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς μαρτυρίαις*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 224.

Ὁ συγγραφεὺς τῆς ὡς ἄνω ἐνδιαφερούσης θρησκειολογικῆς ἐργασίας κ. Σ. Τσιάμης ὑπηρετεῖ ὡς ἐπιστημονικὸς βοηθὸς εἰς τὸ Τμῆμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἔχει δημοσιεύσει πλὴν αὐτῆς καὶ πολλὰς ἄλλας, αἱ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἀναφέρονται εἰς θέματα ἐπίσης θρησκειολογικά. Ἡ ὑπὸ παρουσίαισιν ἐκτενῆς ἐργασία του, εἰς τὴν ὁποίαν ἀσχολεῖται οὗτος μὲ τὴν θρησκείαν τῶν Περσῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχετικῶν ἀρχαιοελληνικῶν πηγῶν καὶ μαρτυριῶν, εἶχεν

ὑποβληθῆ εἰς τὸ ἐν λόγῳ Τμήμα ὡς διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία. Μία προσεκτικὴ ἀνάγνωσις αὐτῆς ἀποδεικνύει ὅτι ὁ σ. ἔχει καταβάλλει φιλοτιμίους προσπάθειας, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τῆς ἐρεῦνης του, ἤτοι μίαν ἐπαναγωγὴν, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἱρανικῆς θρησκείας εἰς τὴν πρωταρχικὴν τῆς κατάστασιν. Τοῦτο, ὡς ἦτο ἀναμενόμενον, ἐξετιμήθη προσηκόντως ὑπὸ τῆς οἰκείας Τριμελοῦς Συμβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἀποτελεσθείσης ἐκ τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ δύο νεωτέρων συναδέλφων διδασκόντων παραπλήσια μαθήματα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, καὶ ἀνηγορεύθη οὗτος, ἤδη πρὸ πολλοῦ, Διδάκτωρ τῆς Θεολογίας.

Εἰς τὴν διεξαχθεῖσαν σχετικὴν ἐρευνάν του ὁ σ. ἀσχολεῖται συστηματικῶς μὲ τὴν ἐκθεσιν τῆς περσικῆς θρησκείας κατὰ τὰς προαναφερθείσας μαρτυρίας, χρησιμοποιοῦν πρὸς τοῦτο κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων, κυρίως Ἑλλήνων, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ χριστιανῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, πολλὰ τῶν ὁποίων παραθέτει αὐτούσια εἰς τὴν διατριβὴν του. Σημειωτέον ὅτι μέγα μέρος τῶν ἀρχαίων τούτων κειμένων ἔχει τύχει πολλαπλῆς ἐπεξεργασίας ἐκ μέρους διαφόρων προγενεστέρων ἐρευνητῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἔχει βασισθῆ καὶ ὁ κ. Τσιάμης. Παρὰ ταῦτα τὸ ἔργον του δὲν στερεῖται πρωτοτυπίας. Ἐξ ἄλλου, αἱ ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ πηγαί, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίησεν ὁ σ. πρὸς διεξαγωγὴν τῆς ἐρεῦνης του, δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφεῖς. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας του δὲν μειώνεται, τοσοῦτῶ μᾶλλον καθ' ὅσον προβαίνει οὗτος καὶ εἰς ἰδικὰς του ἐκτιμήσεις, σχετικῶς πρὸς τὰς χρησιμοποιουμένας πηγὰς καὶ μαρτυρίας καί, προβληματιζόμενος ἐπ' αὐτῶν, ἐπιτυγχάνει μίαν πληρεστέραν καὶ ἀξιόπιστον παρουσίαν τῆς ἀρχαίας περσικῆς θρησκείας.

Ἡ διατριβὴ ἀπαρτίζεται ἐκ πέντε κεφαλαίων, τῶν ὁποίων προηγεῖται μακρὰ σχετικῶς καὶ λίαν κατατοπιστικὴ Εἰσαγωγή. Ἐν αὐτῇ ἐξετάζει ὁ σ. κυρίως τὰ παρὰ τῷ περσικῷ λαῷ ἀναπτυχθέντα θρησκευτικὰ ρεύματα καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν μέχρι τοῦδε γενομένην ἐπιστημονικὴν ἐρευναν τῆς περσικῆς θρησκείας, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μαρτυριῶν. Ἐνταῦθα παρουσιάζει ἐπιτυχῶς τὰς ἐρεῦνας τῶν ἐιδικῶν ἐπιστημόνων εἰς τὸν τομέα αὐτὸν καὶ δὴ τῶν J. Rapp, C. Clemen, E. Benveniste, J. Bidet - F. Cumont, G. Widengren, J. Duchésne - Guillemin, S. Wikander, W. Jackson, L. H. Gray καὶ J. Moulton (σελ. 3-25). Ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ ἐκτενέστατον πρῶτον κεφάλαιον ἐκθέτει ἐν ἀκριβῆς περιγύραμα τοῦ περσικοῦ πανθέου, ἀναφερόμενος λεπτομερῶς εἰς τὰς θεότητας τῶν Περσῶν κατὰ τὰς ἐξῆς κατηγορίας: 1) Οὐρανός, Ζεὺς, Ὠρομάσδης, 2) Ἥλιος (Ἀπόλλων), Σελήνη, Γῆ, Πῦρ (Ἑστία), Ὑδωρ, Ἄνεμοι, 3) Μίθρας καὶ Ἀναΐτης καὶ 4) Ἀριμὰν καὶ Δαίμονες (σελ. 26-98).

Εἰς τὸ δευτέρον κεφάλαιον ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν περσικὴν διαρχίαν, ὁμῶν περὶ τοῦ διαρκοῦς πολέμου, εἰς τὸν ὁποῖον εὗρισκοντο μεταξύ των ὁ Ὠρομάσδης (δημιουργηθεὶς ἐκ τοῦ καθαρῶτος φωτὸς) καὶ ὁ Ἀρεϊμάνιος (προελθὼν ἐκ τοῦ σκότους), συμφώνως πρὸς τὰ «πολλὰ καὶ μυθώδη» τῶν μάγων (σελ. 99-120). Ὁρθῶς διευκρινίζει ἐν προκειμένῳ ὁ κ. Τσιάμης καὶ ἐπαναβεβαιώνει, στηριζόμενος καὶ πάλιν εἰς προγενεστέρους ἐρευνητάς, ὅτι ἡ θεωρία τῆς ἐν λόγῳ διαρχίας εἶναι ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ μάλιστα περσικῆς καὶ ὅτι μεγάλη ἀπήχησις τῆς διδασκαλίας αὐτῆς παρατηρεῖται εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γραμματείαν (σελ. 120). Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον παρουσιάζει, μὲ λιτὸν μᾶλλον τρῶ-

πον, τὴν περσικὴν κοσμολογίαν, ἴχνη τῆς ὁποίας ἀνευρίσκονται εἰς τὰ παλαιὰ ἱρανικὰ κείμενα (σελ. 121-136). Εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐσχατολογίαν, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἱρανικὴν θρησκείαν ἐμφανίζεται ἀνεπτυγμένη καὶ συνδυάζεται πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν (σελ. 137-145). Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ σπουδαίου τούτου κεφαλαίου γίνεται ἐπίσης ἐν συντομίᾳ, ἀποδεικνύεται, ὅμως, ὅτι ὁ σ. δὲν εἶναι ἀνενημέρωτος ἐπὶ τῶν προβλημάτων τὰ ὁποία προβάλλονται εἰς τὸν οἰκεῖον χῶρον.

Τὸ πέμπτον κεφάλαιον εἶναι τὸ περισσότερο ἐξ ὅλων ἀνεπτυγμένον (σελ. 146-194). Ἐν αὐτῷ ἐξετάζονται τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰς θυσίας τῶν Περσῶν. Αὐταὶ δὲ ἀποτελοῦν καὶ κατὰ τὸν σ. τὸ κέντρον, πιθανῶς, πέριξ τοῦ ὁποίου στρέφεται ἡ περσικὴ λατρεία (σελ. 146). Ἐνταῦθα ὁ κ. Τσιάμης ὁμιλεῖ ἀρχικῶς διὰ τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποία ἐτέλουν τὴν λατρείαν τῶν Περσῶν, καὶ ταῦτα ἦσαν οἱ μάγοι, τὴν πραγματικὴν φύσιν τῶν ὁποίων προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσῃ. Εἰς τὸ ἐκτενὲς τοῦτο κεφάλαιον ἀσχολεῖται οὗτος περαιτέρω μὲ τοὺς τόπους λατρείας, τὸν τρόπον καὶ τὸν χρόνον τελέσεως τῆς θυσίας, τὰ προσφερόμενα ζῶα, τὰς ἀνθρωποθυσίας κ.λπ. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν θεμάτων τούτων προκαλεῖ καλὴν γενικῶς ἐντύπωσιν, θὰ παρουσίαζε δὲ μείζον ἔτι ἐνδιαφέρον, ἐὰν ἐπεχειροῦντο καὶ προσεγγίσεις τούτων πρὸς ἄλλα παρόμοια θέματα, γνωστὰ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἐκ τῆς ἱεράς ταύτης Βίβλου γνωστῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἀκροθιγῶς (βλ. σελ. 183), δὲν προβαίνει δὲ καὶ εἰς σχετικὰς διευκρινίσεις. Ἐξ ἄλλου, ὁμιλῶν ἐν σελ. 147 περὶ τῶν ἀρχαιοτέρων ἀναφορῶν εἰς τοὺς μάγους, παραπέμπει εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἱερεμίου, κεφ. 39 στίχ. 3 καὶ 13, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ βαβυλωνίου βασιλέως Ναβουχοδονόσορος ἀποστολῆς ἐνὸς ἐκ τῶν ἀρχηγῶν των (Rab Mag) εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ. Ἐκ τῆς χρησιμοποιηθείσης παραπομπῆς φαίνεται ὅτι ὁ κ. Τσιάμης ἠρύσθη τὴν τοιαύτην πληροφορίαν ἐκ τινος ξένου συγγράμματος καὶ δὲν ἀντελήφθη ἐπαρκῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ παλαιοδιαθητικοῦ τούτου κειμένου· δὲν ἀνεζήτησε δὲ τὸ ἀντίστοιχον κείμενον, ὡς θὰ ἀνεμένε τις, εἰς τὴν ἑλληνικὴν Βίβλον τῶν Ἑβδομήκοντα (Ο'). Ἐὰν τὸ εἶχεν ἀναζητήσει ἐκεῖ, θὰ εἶχεν ἀσφαλῶς διαπιστώσει ἅψ' ἐνὸς μὲν ὅτι ὁ στίχος 13 ἐλλεῖπει ἐκ τῶν Ο', ἅψ' ἑτέρου δὲ ὅτι τὸ κεφάλαιον 39 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ κεφ. 46 τῶν Ο', καὶ θὰ εἶχεν ἀναφερθῆ ὅπωςδῆποτε εἰς τὰς ἐν λόγω δύο σημαντικὰς διαπιστώσεις, τὰς ὁποίας εἶναι φυσικὸν νὰ ἀγνοοῦν οἱ ξένοι, ἐψ' ὅσον χρησιμοποιοῦν τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον.

Μετὰ ταῦτα συνάγονται διάφορα ἐνδιαφέροντα Συμπεράσματα (σελ. 195-203), εἰς τὰ ὁποία ὀρθῶς τονίζεται ὑπὸ τοῦ σ., ὅτι ἡ εἰκὼν τὴν ὁποίαν σχηματίζομεν περὶ τῆς περσικῆς θρησκείας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὠλοκληρωμένη, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον αἱ σχετικαὶ ἑλληνικαὶ μαρτυρίαι εἶναι ἀποσπασματικαὶ καὶ διεσκορπισμέναι εἰς ἓν λίαν ἐκτεταμένον χρονικὸν διάστημα, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου ἡ περσικὴ θρησκεία εὐρίσκετο ἐν διαρκείᾳ ἐξελίξεως. Ἀκολουθεῖ ἡ Βιβλιογραφία, ἡ ὁποία εἶναι πλουσιωτάτη, περιλαμβάνουσα τὰς πλέον γνωστὰς καὶ βασικὰς ἱρανικὰς πηγὰς, πολυαριθμούς δὲ ἑλληνικὰς καὶ οὐχὶ ὀλίγας λατινικὰς (σελ. 204-215) καὶ πολλὰ σύγχρονα βοηθήματα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ξενόγλωσσα (σελ. 216-223). Ἐπὶ τῆς ὀγκώδους ταύτης βιβλιογραφίας φαίνεται ὅτι εἶναι εἰς ἱκανοποιητικὸν βαθμὸν ἐνημερωμένος ὁ κ. Τσιάμης.

Ἡ ἐργασία εἶναι συντεταγμένη εἰς ἀπλὴν καὶ ρέουσαν γλώσσαν, ἀρκούντως δὲ ἐπιμελημένην. Εἰς ἐλαχίστας μόνον περιπτώσεις παρατηροῦνται γλωσσικαὶ τινες ἀνωμαλῖαι, ἀβλεπτήματα ἢ χρήσεις λέξεων καὶ φράσεων ἀκατάλληλων δι' ἐν ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα, ὡς π.χ. «*ἔως οὗτοῦ ξύπνησαν οἱ Πάρθοι*» (σελ. 4), «*στὰ πεταχτὰ*» (σελ. 18), «*τὰ διαβάσματά του*» (σελ. 21) κ.λπ. Ἐξ ἄλλου εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς διατριβῆς ἀπαντᾷ ἡ λέξις «*δυναρχία*», ἀντὶ τῆς ὀρθῆς «*διαρχία*» (βλ. ἐν σελ. 25, 99, 100, 124, 169, 197, 198 κ.ά.).

Ἄνεξαρθῆτος, ὅμως, πρὸς τὰς ὡς ἄνω γενομένης παρατηρήσεις καὶ ἐν κατακλείδι ἐπιβάλλεται νὰ λεχθῆι ὅτι ὁ κ. Τσιάμης, χάρις εἰς τὴν φιλοπονίαν καὶ τὰς ἄλλας αὐτοῦ ἀρετὰς ὡς ἐρευνητοῦ, ἐπέτυχε νὰ φέρῃ εἰς αἴσιον πέρας τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐνδιαφέροντος θεματός του, παρὰ τὰς ποικίλας ἀντικειμενικὰς δυσχερείας, εἰς τὰς ὁποίας ἦτο ἐπόμενον νὰ προσκρούσῃ ἢ διαπραγματεύσῃ αὐτοῦ. Ἡ δυνήθη δὲ τοιουτοτρόπως νὰ συναγάγῃ χρησιμώτατα συμπεράσματα, σχετιζόμενα πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς πολλαπλῶς ἀπασχολησάσης αὐτὸν περσικῆς θρησκείας. Διὰ τὸ ἐν λόγῳ εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης ἐργασίας, ἡ ὁποία προσέκαλεσεν, ὁμολογουμένως, τὸν ἐπιστημονικὸν μόχθον τοῦ σεμνοῦ καὶ συμπαιθοῦς συγγραφέως, δεόν νὰ συγχαρῆ τις αὐτὸν καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὴν εὐχὴν, ὅπως ἐγκύψῃ οὗτος περαιτέρω εἰς τὴν συστηματικὴν καὶ κατὰ βάθος καλλιέργειαν τῆς θρησκειολογικῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία, εἰς τὴν χώραν μας τοῦλάχιστον, ἔχει ἀπόλυτον ἀνάγκην πολλῶν ἀκόμη ἐρευνητῶν.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Κωνστ. Λιάκουρα, *Ἡ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα*, Ἀθήνα 1997, σελ. 287.

Ἡ μελέτη τοῦ Δρ. Θ. κ. Κωνστ. Λιάκουρα ὑπὸ τὸν τίτλο: «*Ἡ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα*» (Ἀθήνα 1997) εἶναι σημαντικὴ προσφορὰ στὴν προσέγγισιν ἑνὸς ἰδιαίτερα ἐπίμαχου θεολογικοῦ ζητήματος γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως κατὰ τὴν περίοδον μετὰ τὸ μέγα σχίσμα (1054). Ἡ σημασία τῆς ἐγκειται ὄχι μόνον στὴν ἀξιοποίησιν τοῦ ἀνέκδοτου σὲ μεγάλο μέρος σχετικοῦ ἔργου τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα, ἀλλὰ καὶ στὴν συστηματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος ἀπὸ ἑνα ἐγκριτοῦ θεολόγου τῆς ἡσυχαστικῆς θεολογικῆς παραδόσεως. Ἡ μεθοδολογία, ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ ὅλη οἰκονομία τῆς μελέτης προσδιορίσθησαν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τῆς σὲ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα, τὰ ὁποία ἀναλύονται μὲ συστηματικὸν τρόπον ὡς πρὸς τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγραφέα τους ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφήν καὶ τὴν ἱερὴν Πατερικὴν Παράδοσιν, ἐνῶ συγχρόνως ἀξιολογοῦνται κατὰ τρόπον συστηματικὸν οἱ σημαντικώτερες θεολογικῆς πτυχῆς τοῦ θέματος γιὰ τὴν τριαδολογία καὶ τὴν χριστολογία.

Ὁ σ. ἀξιοποιεῖ μὲ μεγάλη εὐαισθησίαν τὴν ὅλη διδασκαλία τοῦ μεγάλου ἡσυχαστοῦ θεολόγου, τὴν ὁποία ἐντάσσει μὲ ὑποδειγματικὴν πληρότητα στὴν προγενέστερη πατερικὴν προσέγγισιν τοῦ ζητήματος. Ὁ πλήρης ἔλεγχος τοῦ πηγαιῶν ὑλικοῦ καὶ ἡ συστηματικὴ ἀναγωγή του στὴν σχετικὴν πατερικὴν παράδοσιν ἀναδεικνύουν πληρέστερα τόσο τὴν συνέπειαν τῆς ἀντιρρητικῆς θεολογίας γιὰ τὴν λατινικὴν καινοτομία, ὅσο καὶ τὴν αὐθεντικὴν συνέχειαν τῆς πατερικῆς παραδόσεως στὴν θεο-

λογία τῶν ἡσυχαστῶν τοῦ ΙΔ' αἰῶνα γιὰ τὴ διάκριση τῆς θείας οὐσίας καὶ τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν. Εἶναι ὁμως εὐνόητον, ὅτι ὁ σ. εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ παρακολουθῆ τὴν ἀντιρρητικὴ μεθοδολογία καὶ τὴ θεολογικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα στὴν ὅλη οἰκονομία τῆς ὕλης τῆς μελέτης, ὥστε νὰ προβληθῆ μὲ συστηματικὸ τρόπο ἢ σχετικὴ διδασκαλία τοῦ ἐγκρίτου ἡσυχαστοῦ θεολόγου.

Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ κατανοεῖται τὸ γεγονός, ὅτι ὁ σ. δὲν ἐπέμεινε συστηματικώτερα στὴ βαθύτερη σχέση τῆς «πέμψεως» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μὲ τὸ μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἤδη «ἐξ αὐτῆς τῆς συλλήψεως» στὴν κοιλία τῆς Παρθένου Μαρίας, ἀφοῦ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἀπέστειλε ὡς Θεὸς στὴ δική του ἀνθρωπότητα τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, τὸ ὁποῖο δέχθηκε ὡς ἄνθρωπος, γιὰ νὰ συντελεσθῆ ἡ θέωση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως κατὰ τὴν ἔνωσή της μὲ τὴ θεία φύση στὴν ὑπόσταση τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ νὰ ἀναδειχθῆ ἡ συνεργία τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ ὅλο σχέδιον τῆς θείας οἰκονομίας. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν εἰδικώτερον ἀνάδειξη τῶν ἐκκλησιολογικῶν προϋποθέσεων τῆς ὀρθοδόξου ἀντιρρητικῆς θεολογίας ἐναντι τῆς προσθήκης τοῦ Filioque στὸ Σύμβολο Νικαίας - Κπόλεως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε θεολογικὴ του ἀξιολόγησι, ὅπως τονίσθηκε ἀπὸ τὸν ἅγιο Μάρκο τὸν Εὐγενικὸ στὴν ἐνωτικὴ Σύνοδος Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-1439).

Οἱ προοπτικὲς αὐτὲς θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν ἐπὶ μέρους μελέτες τοῦ σ. γιὰ τὴ σχετικὴ διδασκαλία τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα ἢ καὶ τῶν ἡσυχαστῶν γενικώτερα. Ὁ σ. ἔχει τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ τὶς θεολογικὲς προϋποθέσεις νὰ συνεχίσῃ τὴ σπουδαία πράγματι προσφορὰ του στὸν εὐαίσθητο χῶρον τῆς Πνευματολογίας τῆς Ὁρθοδόξου Παραδόσεως, μὲ τὴν πληρέστερη ἀξιοποίησι τῶν θεολογικῶν προϋποθέσεων τῆς ἀντιρρητικῆς γραμματείας κατὰ τῆς θεολογίας καὶ τῆς προσθήκης τοῦ Filioque μέσα ἀπὸ τὴ θεολογία τῆς συνεργίας τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ ὅλο σχέδιον τῆς θείας οἰκονομίας.

ΒΛ. ΙΩ. ΦΕΙΔΑΣ